

Kowalczyk-Heyman, Elżbieta

Początki Kolna

Rocznik Mazowiecki 21, 262-270

2009

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Elżbieta Kowalczyk-Heyman

Początki Kolna

Niela podstawa źródłowa rekonstruowanych wydarzeń i słabe przygotowanie merytoryczne niektórych badaczy często stają się przyczyną powstawania mitów historiograficznych. Z taką sytuacją spotykamy się w przypadku rozważań nad początkami Kolna, jednego z miast Wysoczyzny Kolneńskiej. Zanim jednak przedstawię to zagadnienie, kilka słów o jego położeniu i nazwie.

Tak więc Kolno leży nad Łabną, prawym dopływem Skrody, będącej lewym dopływem Pisy. Na południe od miasta rozciągało się kiedyś rozległe bagno, dziś zmeliorowane, noszące zaginioną obecnie nazwę *Łosiowa Biel*. Przez bagno to przepływa Skroda i na tym obszarze wpada do niej Łabna. Z tegoż bagna wypływa *Korczwoda*, niewielki strumień uchodzący do Pisy koło wsi Cieciorzy, którego nazwa również zanikła¹.

Nazwa *Kolna* nie zmieniła się od 1422 r., kiedy to po raz pierwszy została zapisana². Aliści zrozumienie jej znaczenia i ustalenie podstawy, od której została utworzona, sprawia od lat toponomastom kłopot. Pominę zupełnie fantastyczne łączenie tej nazwy z *Cholinum*, grodem znanym z *Pasji z Tegernsee*³, w pobliżu którego miał ponieść śmierć biskup praski Wojciech nawracający Prusów na chrześcijaństwo⁴. Zacznę od rozważań Aleksandra Brücknera, który powiązał *Kolno* z apela-

¹ Nazwy – *Łosiowa Biel* i *Korczwoda* – znane są z końca XIV w.; por. W. Długokęcki, E. Kowalczyk, *Nieznane opisy granicy mazowiecko-krzyżackiej*, cz. II: *Granica komturstwa bałgijskiego (prokuratorstwo piskie i etckie)*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 111, 2004, nr 1, s. 20-21; E. Kowalczyk, *Dzieje granicy mazowiecko-krzyżackiej (między Drwęcą a Pisą)*, Warszawa 2003, s. 86-87; E. Kowalczyk-Heyman, *Z dziejów nazewnictwa Wysoczyzny Kolneńskiej*, „Zeszyty Kolneńskie”, nr 3, 2008, s. 21-29.

² *Metryka Koronna* (dalej – MK) 3, 83v (c. 1456 r.). Wszystkie wypisy archiwalne pochodzą z Kartoteki Zakładu Atlasu Historycznego Mazowsza Instytutu Historii PAN w Warszawie.

³ Tłumaczenia tego żywota zawarte są w *Średniowieczne żywoty i cuda patronów Polski*, tłum. J. Pleziowa, oprac. M. Plezia, Warszawa 1987, s. 23-39 i przyp. 3.

⁴ E. Kucharski, *Tak zwana „Passio sancti Adalperti” a św. Bruno z Kwerfurtu*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie” 1937 (1938), s. 122. Gród miał się znajdować u ujścia Czerwonej, dawnego Czerwonogostoku, do Pisy. Tymczasem jedyne grodzisko w tej okolicy położone jest w Czerwonym, w odległości około 3 km od Pisy; por. niżej przyp. 9.

tywem *kół* – ‘pal’ i rozważał, czy nie mogła to być osada wybudowana na kołach (palach), czyli nawodna⁵. Wiele lat później Karol Zierhoffer uznał, że u podstawy *Kolna* stoi apelatyw *koło*, ale nie potrafił określić znaczenia tej nazwy, a tym samym zakwalifikować jej do konkretnej grupy nazw miejscowych⁶.

Chcąc posunąć się dalej w dociekaniach należy wiedzieć, że nazwa *Kolno* znana jest także z innych obszarów dzisiejszej Polski: 1 – na zachód od Poznania, w gm. Międzychód; 2 – koło Konina, w gm. Golina; 3 – koło Wołomina, w gm. Poświętne; 4 – w ziemi chełmińskiej, w gm. Chełmno. Nosiła ją kiedyś także dzisiejsza wieś Kolnie Stare (tamże Kolnie Nowe w gm. Lubiszów); 5 – Popielów, wieś położona koło Brzegu na Śląsku Opolskim; 6 – Kulno (gm. Kuryłówka koło Leżajska)⁷.

Omawiając nazwę wsi leżącej koło Brzegu, Henryk Borek powrócił do koncepcji Brücknera i wywiódł ją od apelatywu *kół* (pierwotny *kolz) – ‘gruby kij, drąg, żerdź, pal’. Uznał, że była to osada otoczona kołami lub zbudowana z kołów⁸. Jeszcze dalej poszedł Stanisław Rospond, który bezzasadnie powiązał Kolno z pobliskim grodziskiem w Czerwonem, wyprowadzając jego nazwę od wzgórza otoczonego palami⁹. Wywody te przywołują na myśl nazwę umocnienia obronnego – częstokołu (palisady), zbudowanego z wbitych w ziemię pali. W tym rozumieniu byłaby to nazwa kulturowa. Etymologię tę, w odniesieniu do wymienionych wyżej nazw, przyjęli ostatnio inni toponomaści¹⁰, ale nie zostało to przekonująco objaśnione. Jedynie – w przypadku Kolna na Wysoczyźnie Kolneńskiej – Urszula Bijak dopuściła, że jego nazwa „może nawiązuje do jakiegoś skrętu, zakola rzeki”, czym przypomniała starszą propozycję Kazimierza Rymuta, wyprowadzającą nazwę „od koła, czyli skrętu lub wiru na rzece”¹¹. Tym samym zaliczyła ją do nazw topograficznych. Podobnie sądzi Władysław Makarski w odniesieniu do wsi Kulno dopuszczając, że jej nazwa określała jakiś naturalny obiekt, na przykład bagno, jezioro, może kształt (koryta – E.K.-H.) rzeki, dopuszczając jednocześnie, że mogła to być również nazwa kulturowa, oznaczająca osadę „nawodną, nadblotną, założoną na gruncie umocnionym palami”, co jest mało precyzyjną definicją z punktu widzenia archeologa¹². Istnieje jeszcze jedna możliwość objaśnienia nazwy. Oto w staropolszczyźnie znane było słowo *kolnia*, oznaczające miejsce, w którym rąbie się drze-

⁵ A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 1957 (przedruk z 1927), s. 246. Do dziś podstawa ta przetrwała w słowie *kołek*.

⁶ K. Zierhoffer, *Nazwy miejscowe północnego Mazowsza*, Wrocław 1957, s. 215.

⁷ Pomijam nazwy nadane po II wojnie światowej na Ziemiach Odzyskanych oraz derywaty czytelne w nazwach wodnych, takie jak *Kolna*, *Kolnica*, *Kolniczanka*.

⁸ H. Borek, *Opolszczyzna w świetle nazw miejscowych*, Opole 1972, s. 26; tegoż, *Zachodniostowiańskie nazwy toponimiczne z formantem -in-*, Wrocław 1968, s. 105.

⁹ S. Rospond, *Słownik etymologiczny miast i gmin PRL*, Wrocław 1984, s. 150-151. Grodzisko w Czerwonem usytuowane jest na płaskim, podmokłym terenie. Pogląd ten powstał zapewne pod wpływem lektury artykułu E. Kucharskiego, por. wyżej przyp. 4.

¹⁰ Np. D. Popławska, *Nazwy miejscowe z terenu XVI-wiecznego województwa poznańskiego*, cz. 1, Słupsk 1990, s. 139; U. Bijak, *Nazwy miejscowe południowej części dawnego województwa mazowieckiego*, Kraków 2001, s. 97; *Nazwy miejscowe Polski. Historia. Pochodzenie. Zmiany* (dalej – NMP), red. K. Rymut, t. V (Ko-Ky), Kraków 2003, s. 54, 55.

¹¹ NMP, t. V, s. 55; K. Rymut, *Nazwy miast Polski*, Wrocław 1987, s. 110.

¹² W. Makarski, *Nazwy miejscowości dawnej ziemi przemyskiej*, Lublin 1999, s. 136-137.

wo, drewnutnię, a także szope, w której trzyma się drewno, a następnie stajnię, oborę¹³. To właśnie tę nazwę przyjęła ostatecznie wieś Kolno położona koło Brzegu.

Nazwa *Kolno* zbudowana jest z tematu *kol-* i przyrostka *-no*, a właściwie formantu *-bn-*. Jest ona analogiczna do wielu innych nazw miejscowych choćby takich, jak Słupno, derywowane (utworzone) od apelatywu (podstawy) *słup*, podobnie jak Grodno < *gród*, Kłodno < *kłoda*, Osieczno < *osiek* i inne. Mikołaj Rudnicki przyjmował, że formant *-no* ma znaczenie terytorialne, a zatem topograficzne i nazwy uformowane z jego użyciem oznaczają na przykład 'osady przy słupie'¹⁴. Henryk Borek zauważył natomiast, że obok funkcji fizjograficznych, oddających związek terenu z jego ukształtowaniem, florą i fauną, formant ten odzwierciedla także ślady działalności ludzkiej, tworząc nazwy kulturowe, a nazwy utworzone za jego pomocą mają często charakter wtórny¹⁵.

Całkowitym nieporozumieniem, wynikającym z ograniczonej wiedzy w dziedzinie toponomastyki, był pogląd Czesława Brodzickiego¹⁶ o powiązaniu nazwy Kolna z nazewnictwem bałtyckim (pruskim), niby od *kalnaš* – 'góra', oraz przywołanie wyvodu etymologicznego Knuta-Olofa Falka odnośnie do nazwy jez. Kolno, położonego w dorzeczu Netty, prawego dopływu Biebrzy. Falk bardzo ostrożnie wysunął sugestię o związku nazwy tego jeziora z nazwą rzeczki Kalna, prawego dopływu Czarnej Hańczy, zapominając o jego kolistym kształcie i o tym, że obszar ten był u schyłku średniowiecza i w dobie nowożytnej kolonizowany przez osadników mazowieckich¹⁷.

Podsumujmy. W przypadku interesującego nas Kolna, na tym etapie badań, nie sposób jednoznacznie określić, czy początek jego nazwie dało położenie przy jakimś kole – palu, czy też przy kole (zakolu, kolistym starorzeczu) rzeki.

Przejdźmy zatem do dziejów tego miejsca. W literaturze przedmiotu nieco zagmatwano początki osady, następnie miasta książęcego i królewskiego, siedziby powiatu (sądowego) przeniesionego z Nowogrodu na początku XV w., który jeszcze długo nazywano nowogrodzkim, mimo że Nowogród leżał na lewym brzegu Narwi i nie należał już wówczas do powiatu kolneńskiego¹⁸.

Jak wspomniałam, najstarsza wzmianka o Kolnie pochodzi z 1422 r. i wówczas nazwane jest ono *opido ducale*¹⁹. Wymieniony w niej wójt Jan Kaliga był zapewne zasadźcą²⁰ powstającego miasta, które prawa miejskie otrzymało trzy lata później, w 1425 roku²¹. Zakładanie miast mazowieckich (na prawie chełmińskim, czyli

¹³ F. Sławski, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. 2, Kraków 1958–1965, s. 357–358.

¹⁴ M. Rudnicki, *Bóstwa lechickie (Jarowit/Dačbóg *Słup/, Nija, Świętowit, Trzyglów)*, „Slavia Occidentalis”, t. 5, 1926, s. 404.

¹⁵ H. Borek, *Zachodniosłowiańskie...*, s. 12, 345.

¹⁶ C. Brodzicki, *Kolno na Mazowszu*, Warszawa 1982, s. 33.

¹⁷ K.-O. Falk, *Register Spisania izeior... roku 1569*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 10, 1976, s. 102–104.

¹⁸ A. Wolff, *Ziemia Łomżyńska w średniowieczu*, wstęp i oprac. E. Kowalczyk, Łomża 1988, s. 16–19.

¹⁹ MK 3, 83v; 91, zapis z około 1456 r.

²⁰ Kalita sprzedał wówczas część wójtostwa Janowi z Kleczkowa, MK 3, 83v (c. 1456 r.), a niedługo potem, przed 1425 r., dalszą jego część braciom Mikołajowi, Pawłowi i Wojciechowi, MK 3, 91, zapis z lat 1414–1425 (c. 1456).

²¹ MK 333, 18 = *Metryka Księstwa Mazowieckiego z XV–XVI w.*, t. I: *Księga oznaczona nr 333 z lat 1417–1429*, wyd. A. Włodarski, *Pomniki Prawa*, t. V (dalej – PPr V), Warszawa 1918, nr 114, s. 19.

odmianie prawa magdeburskiego) trwało zwykle kilkanaście lat i zdarzało się, że już na kilka lat przed zakończeniem lokacji i wydaniem dokumentu lokacyjnego nazywano je miastami²². Dlatego nie dziwi użycie tego określenia w odniesieniu do Kolna trzy lata przed lokacją. Nie oznacza to zatem istnienia jakiejś starszej lokacji, a tylko to, że przygotowania do lokacji miejskiej rozpoczęto wcześniej.

Dalszych badań wymaga natomiast przypuszczenie sformułowane w XIX w. i przypomniane przez Brodzickiego, iż pierwotne miasto Kolno położone było na lewym brzegu Pisy, na gruntach wsi Górszczyzna²³ (w prostej linii około 9 km od dzisiejszego Kolna)²⁴. Miejsce to miało nosić w XIX w. nazwę Stare Kolno²⁵. Pozbawiony odniesienia źródłowego jest natomiast kolejny pogląd Brodzickiego, że stąd, w latach 1434–1443, Kolno zostało przeniesione nad Łabnę przez księcia Bolesława IV²⁶. Znacznie ostrożniejszy w sądach o początkach Kolna był Jerzy Wiśniewski, najwybitniejszy badacz późnośredniowiecznego i nowożytnego osadnictwa na północno-wschodnim Mazowszu. Nie zdążył on niestety przeprowadzić dogłębnych studiów nad tutejszym osadnictwem i ograniczył się do uznania zapisów o Starym Kolnie za niejasne²⁷.

Prześledźmy zatem najstarsze, zachowane przekazy o Kolnie. Dwa pierwsze, z 1422 i sprzed 1425 r., dotyczą sprzedaży części wójtostwa²⁸. Kolejny dokument odnosi się do lokacji miejskiej w 1425 roku. Został wystawiony w Łomży 30 czerwca i zachował się w skróconej postaci, jako wpis do Metryki Koronnej²⁹. Przynotuję

²² Por. S. Russocki, *Etapy lokacji miejskich na Mazowszu w XIV–XV w.*, „Przegląd Historyczny”, t. 55, 1964, z. 2, s. 189–197; Tak było w przypadku Janowa nad Orzycem, por. E. Kowalczyk, *Janowo i Mława. Geneza miast pogranicza mazowiecko-krzyżackiego*, „Rocznik Mazowiecki”, t. XIII, 2001, s. 43–53. Chciałabym też zwrócić uwagę, że nie istniała norma prawna określana mianem lokacji miast na prawie polskim. Z terminem tym można nadal spotkać się w pracach nieprofesjonalistów. Procesu zakładania miast mazowieckich nie rozumiał w pełni A. Wolff (op. cit., s. 16), który w popularnonaukowych wypowiedziach zebranych w tym opracowaniu uznał, że Kolno miało prawo miejskie już w 1422 r.

²³ Nazwa Górszczyzna jest pochodzenia nowożytnego. Powstała od nazwiska sędziego kolneńskiego Franciszka Górskiego, który był dzierżawcą posadowionego nad Pisą młyna, w połowie XVI w. (*Lustracja województwa mazowieckiego 1565*, cz. 2, wyd. I. Gieysztorowa, A. Żaboklicka, Warszawa 1968, s. 116).

²⁴ Miejsce to znajduje się przy ostatnim, samotnie położonym gospodarstwie, przynależnym do tej wsi.

²⁵ C. Brodzicki, *Kolno...*, s. 33–35, 41–42; tegoż, *Ziemia łomżyńska do 1529 roku*, Warszawa 1999, s. 21, 26, 46–48; tegoż, *Kolno na Mazowszu*, Łomża 2001 (wyd. 2), s. 27–28; tegoż, *Kościoty parafialne w ziemi wiskiej i łomżyńskiej do 1529 r.*, Warszawa 2003, s. 53–54. Pogląd ten przyjęła U. Bijak (NMP; t. V, s. 55), pisząc dodatkowo o tradycji. Ta zaś ma źródło w pracy A. Połujańskiego, *Wędrowki po guberni augustowskiej w celu naukowym odbyte przez Aleksandra Połujańskiego członka wielu towarzystw naukowych*, Warszawa 1859, s. 87–88. Sposzczerzenia i komentarze Brodzickiego na temat rejestrowanych stanowisk archeologicznych były mocno fantazyjne. Bezkrytycznie do jego prac odnosi się T. Żebrowski, *Kościół (XIV – początek XV w.)*, w: *Dzieje Mazowsza*, t. I, red. H. Samsonowicz, Pułtusk 2006, s. 473–474.

²⁶ Jedyną podstawą tego ustalenia były dla C. Brodzickiego (*Kolno...*, wyd. 2, s. 34, przyp. 24) „cenne informacje dotyczące pierwszej lokacji miasta Kolna, przeniesienia jego na nowe miejsce” uzyskane od ks. T. Żebrowskiego. W tym miejscu należy dodać, że wiele twierdzeń Brodzickiego ma charakter postulatowy, fantazyjny, a odniesienia źródłowe zawierają liczne pomyłki, teksty łacińskie bywają źle odczytane, a błędy popelnione w odwołaniach do literatury przedmiotu i jej zapisach bibliograficznych (imiona, pleć autorów, błędne tytuły) sugerują, że publikacje te nie były mu znane.

²⁷ J. Wiśniewski, *Początek i rozwój nowego osadnictwa w ziemi łomżyńskiej w końcu XIV i w XV wieku*, „Studia Łomżyńskie”, t. 1, 1989, s. 59.

²⁸ Por. wyżej przyp. 20.

²⁹ PPR V, s. 19, nr 114 = MK 333, 18. C. Brodzicki w żadnej publikacji nie podał prawidłowego odniesienia do tego przekazu.

jego treść w całości – *Item eodem die, loco, testibus, quibus supra. Dominus dux dedit iura et libertates opido Colno, sicut allis opidanis in terra Mazovie etc.* (Książę Pan dał prawa i wolności miastu Kolno, tak jak innym mieszczanom w ziemi Mazowsza). Zwraca uwagę to, że w żadnym z dokumentów nie wspomniano o położeniu miasta nad Pisą.

Kolejny dokument brany pod uwagę pochodzi z 1429 r. i dotyczy nadania Jakuszowi z Warki młyna w Kolnie³⁰. Dokument ten także znany jest wyłącznie z wpisu do Metryki Koronnej – *dux dedit lacussio de Warca molendinum in opido suo Colno [...] super fluvio Pysz* (książę dał Jakuszowi z Warki młyn w swoim mieście Kolno, nad rzeką Pisą)³¹. Wynika stąd (po wstawieniu przecinka, którego wówczas nie stosowano), że młyn należał do miasta i to on a nie Kolno, był położony nad Pisą, istniał przed datą nadania i był własnością książęcą.

Oddalenie młyna łatwo wytłumaczyć warunkami topograficznymi. Łabna, nad którą leży Kolno, nie bardzo nadawała się do wznoszenia nad nią młynów ze względu na wysychanie wody w korycie, o czym dowiadujemy się z lustracji 1565 roku. Wszystkie młyny Kolna usytuowane na Łabnie były młynami walnymi, czyli podsiębiernymi, wymagającymi stałego poziomu wody. Dlatego też spośród dziewięciu młynów miejskich, znanych z XVI w., pięć usytuowano nad Pisą, która była nieporównanie lepiej zasobna w wodę, choć jej poziom także podlegał znacznym wahaniom³². Dlatego też trzy z nich posadowione były na wagach. Najstarszy z takich młynów znany jest od 1471 r. i nosił charakterystyczną nazwę *Ważny* (*Waschny, Waszny*)³³. W 1538 r. określono go jako *molendinum... pensile*³⁴ *alias Wazny*, a w 1565 r. napisano, że jest posadowiony na wagach³⁵.

Dwa kolejne zapisy mówią o Starym Kolnie. Pierwszy z nich pochodzi z 1444 r. i interesujący nas fragment brzmi: *circa ripam apud molendinum circa Colno antiquum* (przy brzegu, w pobliżu młyna, koło Starego Kolna)³⁶. Drugi dokument powstał

³⁰ Np. młyn miejski Janowa nad Orzycem posadowiony był na tej rzece w odległości blisko 1 km od miasta.

³¹ PPr V, nr 81 = MK 333,15v.

³² *Lustracja... 1565*, s. 115-117. Na początku XVII w. na Pisie posadowionych było już siedem młynów należących do Kolna, a tylko cztery na Łabnie (*Lustracje województwa mazowieckiego XVII wieku*, cz. I: 1617-1620, wyd. A. Wawrzyńczyk, Wrocław 1968, s. 356).

³³ MK 6, 4 a także 6, 43 z 1478 r. Młyn ten (*Wasny, Wazny*) pojawia się ponadto w dokumentach z 1525 i 1538 r. (AGAD, perg. 1026, 626). Nazwa *Ważny* oznacza młyn zbudowany na łodziach-wagach, a więc podsiębierny. J. Wiśniewski (op. cit., s. 67) uważał, że były to młyny przymocowane łańcuchami do potężnych pali na brzegu. Takie zabezpieczenie było potrzebne właśnie w przypadku młynów posadowionych na łodziach. Element konstrukcyjny opisany przez Wiśniewskiego nie tłumaczy jednak nazwy młyna. Znaczenia nazwy nie była pewna M. Dembińska (*Przetwórstwo zbożowe w Polsce średniowiecznej X-XIV w.*, Wrocław 1973, s. 127, przyp. 98), która dopuściła, że nazwa może pochodzić od rzeki Wag, co jest nieprawdopodobne. Młyny na łodziach budowano wówczas, gdy poziom wody w rzece podlegał dużym wahanom, co powodowało, że podsiębiernie koło napędzające urządzenia młyńskie było zalewane przez wodę lub jej pozbawione. Młyn na wagach-łodziach podnosił się i opadał razem z poziomem wody w rzece i koło było zanurzone w wodzie na stałej wysokości.

³⁴ *Pensilis*, -e oznacza tyle, co 'wiszący, zwisający, zawieszony' (*Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce*, red. K. Weyssenhoff-Brożkowska, t. 7, z. 2 (53), Kraków 1993, szp. 257), ale nie odnotowano w nim tego terminu w odniesieniu do młynów.

³⁵ *Lustracja... 1565*, s. 116. Był to jeden z dwóch młynów na wagach trzymany przez Stanisława Rzeczkę.

³⁶ Nie znam treści całego przekazu, albowiem wypis ten zachował w tzw. „Notatach” K. Tymienickiego i przytoczył go J. Wiśniewski (op. cit., s. 59) w tej właśnie postaci.

w 1483 r. i dotyczy potwierdzenia nadania 2 mansos in opido Colno et pratum super Stare Colno ex antiquo donatos pro ecclesia in dicto opido Colno (2 włók w mieście Kolnie i łąka powyżej Starego Kolna z dawnego nadania dla kościoła w rzeczonym mieście Kolnie)³⁷.

Przystąpmy do analizy obu zapisów. Z żadnego z nich nie wynika, gdzie owo „Stare Kolno” było położone. Nie wiemy też, czy była to nazwa osady, czy tylko jakiegoś miejsca położonego nad nienazwaną rzeką, zapewne nad jej kolistym starorzeczem. Równie interesujący jest człon odróżniający tej nazwy, przymiotnik „stary”. Możliwe są dwie jego interpretacje. W pierwszej odwołamy się do przykładu Łomży, gdzie obok pozostałości starszego osadnictwa (grodu, osad podgrodowych) rozwinęła się późnośredniowieczna wieś o nazwie Stara Łomża, a nazwę Łomża przeniesiono około 6 km w dół Narwi, na miejsce, w którym zaczęto urządzać miasto³⁸. Można zatem założyć, że i w naszym przypadku mamy do czynienia z podobną sytuacją. Jeżeli tak, to wymienione w obu dokumentach „Stare Kolno” mogło być wcześniej wsią książęcą, zajmującą jakąś specjalną pozycję wśród dóbr książęcych i dlatego jego nazwa została przeniesiona na miasto zakładane w nowym miejscu, nad Łabną. Byłaby to zatem nazwa relatywna, przeniesiona. Wydaje się też, że osada ta wyludniła się najpóźniej na początku XV w., albowiem nie pojawia się ona w żadnym akcie jako wieś. Zamieszkująca ją ludność mogła być przesiedlona do zakładanego nowego Kolna. Mogła też opuścić to miejsce znacznie wcześniej, a nazwa osady przekształciła się w nazwę terenową.

Zajmując się „Starym Kolnem” Brodzicki nie dostrzegł, że tak, jak nazwa „Stara Łomża” powstała po założeniu nowej osady, tak człon „Stare”, przydany do Kolna, mógł powstać dopiero po osadzeniu nowego Kolna, co pozostaje w zgodzie z datami wystawienia obu dokumentów poświadczających tę nazwę.

Jak wspomniałam, Brodzicki lokował rzekome najstarsze miasto Kolno w Górszczyźnie, na lewym brzegu Pisy³⁹. Do tego miało być ono, jego zdaniem, grodem⁴⁰. Poszedł w tym za Aleksandrem Połujańskim, badaczem z połowy XIX w., podającym wiele wiadomości adekwatnych do ówczesnego stanu wiedzy historycznej i archeologicznej⁴¹. Tymczasem już Jerzy Antoniewicz na początku lat pięćdziesiątych XX w.⁴², a później badania Archeologicznego Zdjęcia Polski (AZP arkusz 31-74/31, stan. 3), przeprowadzone przez Jerzego Siemaszkę i Jerzego Brzozowskiego w 1990 r. oraz autopsja autorki w 1999 i 2005 r. nie potwierdziły przypuszczenia o istnieniu w tym miejscu grodziska. Na rozległej, zdenudowanej wydmie porośniętej lasem, przytykającej do Pisy, znajduje się wielokulturowa osada o po-

³⁷ MK 6, 168v.

³⁸ Miasto Łomżę założono w odległości około 6 km od grodziska w Starej Łomży.

³⁹ C. Brodzicki, *Kolno...*, wyd. 1, s. 22, 32-33; tegoż, *Początki osadnictwa Wizny i ziemi wiskiej na tle wydarzeń historycznych w tym regionie Polski (do 1529 roku)*, Warszawa 1994, s. 27-28; tegoż, *Ziemia...*, s. 7; tegoż, *Kolno...*, wyd. 2, s. 28 przyp. 87.

⁴⁰ Nie zdawał sobie sprawy z tego, że gród i miasto to dwie zupełnie odrębne jednostki osadnicze, które obok innych właściwości odróżnia przede wszystkim status prawny.

⁴¹ A. Połujański, op. cit.

⁴² J. Antoniewicz, *Nieznane grodzisko w Czerwonym, pow. Kolno*, „Sprawozdania P.M.A.”, t. 4, 1951, z. 3-4, s. 170.

wierzchni około 5 ha. Spośród zalegających na powierzchni i wymywanych z jej obrywów fragmentów naczyń glinianych bardzo dużo pochodzi z doby wczesnego średniowiecza, z XI–XIII wieku.

Podjęte w tym miejscu przez Antoniego Smolińskiego, w 1999 r., badania wykopaliskowe nie wniosły nic nowego do przedmiotu badań. Szczegółowy zakres prac i ich rezultaty nie są bowiem znane z braku sprawozdania i dokumentacji w łomżyńskim urzędzie konserwatorskim⁴³. Wedle wiadomości uzyskanych na miejscu wykopalisk, badania trwały „ze trzy, cztery dni, w dwie osoby”. Założono dwa maleńkie wykopy sondażowe na podwórku gospodarstwa, u podnóża skarpy wydmy, na powierzchni której występuje materiał zabytkowy. Skarpa ta, o wysokości około 3 m, powstała w wyniku podcięcia wydmy (powiększenia powierzchni siedliska pod budowę domu i innych zabudowań). Jeżeli nawet znaleziono w wykopach jakiś materiał zabytkowy, to zalegał on na wtórnym złożu i pochodził ze spływów z wydmy. Wszystkie informacje podane przez Brodzickiego, na przykład o wielkości rzekomego grodu, podgrodzia, śladach „budowli pierwszego kościoła”, były wytworem jego imaginacji.

Pewne jest tylko to, że istotnie w tym miejscu istniała rozległa osada wczesnośredniowieczna, która mogła nosić nazwę *Kolno*, utworzoną od bardzo dużego meandra lub odciętego, zarosłego starorzecza Pisy. Byłaby to nazwa topograficzna. Możliwość tę potwierdza kształt tego odcinka doliny Pisy. Oto wypełniona podmokłymi łąkami jej terasa zalewowa wcina się kolistie w przeciwną do osady, prawy skraj terasy ponadzalewowej. Wcięcie to ma szerokość około 1 km i głębokość około 0,5 km. Zostało wyżłobione przez meandrujące koryto rzeki. Potwierdzenia przypuszczenia, że u podstaw nazwy *Kolna* stoi staropolska nazwa *koło* oznaczająca ‘kolisty meander rzeki’, szukałabym w takich nazwach terenowych jak *zakole* oraz topograficznej nazwie miejscowej *Nadkole*, choć w tym przypadku nie można wykluczyć związku z *kołem* – ‘młynem’, bowiem wieś o tej samej nazwie leżała między dwoma młynami⁴⁴.

Omawiane miejsce znajduje się na północ od ujścia Rybnicy, prawego dopływu Pisy. Jest ono ciekawe z jeszcze jednego powodu. Oto leży na południowo-wschodnim krańcu wyróżniającego się w krajobrazie wielokilometrowego ciągu wydym, tworzących dział wodny Turośli (prawego dopływu Pisy) i jej prawego dopływu Rudnej. Wydmy te przecięte są przez Turośl, Rybnicę i Pisę. Wedle wszelkiego prawdopodobieństwa, to właśnie ich obrzeżem szedł szlak drogowy kierujący się z Galindii na Ruś (Litwę) do jakiejś przeprawy przez Pisę i dalej przez okolice Kolna nad Łabną do Kamiennego Brodu na Skrodzie i przepraw przez Narew przy grodach w Łomży i Wiźnie⁴⁵. Szlak ten znany jest jako *der hole weg*

⁴³ Jedyną, kuriozalną informację o podjętych tu badaniach (sondażowych) podał C. Brodzicki (*Kolno...*, wyd. 2, s. 28, przyp. 87). Miały być one prowadzone na obszarze AZP 99-99/20 (nie ma takiego obszaru, por. wyżej – E.K.-H.), a sprawozdanie z nich miało jakoby znajdować się u Podlaskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Łomży, co jest niezgodne z prawdą (autopsja).

⁴⁴ Por. nazwę wsi *Dwukoły* utworzoną od młyna o dwóch kołach wodnych.

⁴⁵ J. Wiśniewski (op. cit., s. 59) omawiając lokalizację Starego Kołna (za Połujańskim) napisał, że było ono położone „na uboczu od głównej drogi” nie precyzując jednak, jakie połączenie miał na myśli. Na powyższy pogląd bez wątplenia miało wpływ słabe rozeznanie tego badacza w źródłach krzyżackich.

w krzyżackim opisie granicy mazowiecko-krzyżackiej, zapewne z około 1355 roku. Jako *Heerweg-Heerstrassen* pojawia się w 1387 r. przy okazji wyznaczania granicy między komturstwem elbląskim (prokuratorstwo szczycieńskie) i bałgijskim, oraz w 1388 r. w związku z wydarzeniami z 1353 lub 1354 roku. Był też zwany *littouschen weeg*, a po polsku *Plosy*, w opisie granicy mazowieckiej z lat 1413–1414⁴⁶. Uaktywnił się on jako tzw. droga wojenna w połowie XIV wieku. Zapewne jego fragmentem szli Krzyżacy w 1363 r., gdy zaatakowali i zdobyli Nowogród, a następnie w 1405 r., kiedy prokurator z Pizy najechał Mały Płock i okolice wsi⁴⁷. Nie można też wykluczyć, że ta ostatnia wyprawa podążała szlakiem wzdłuż lewego brzegu Pisy.

Na uwagę zasługuje również to, że Pisa była rzeką żeglowną, na co mamy poświadczenia źródłowe z drugiej połowy XIV wieku. Rzeką tą spłynął w 1379 r. wielki mistrz zakonu krzyżackiego, Winrych von Kniprode. Szlak prowadził jeziorami mazurskimi z Rynu do Pizy, skąd (Pisą) do Narwi i dalej Wisłą do Torunia⁴⁸. Następna wiadomość pochodzi z 1393 r., kiedy to zmierzająca na Grodno wyprawa krzyżacka popłynęła tymiż jeziorami od zamku ryńskiego, Pisą, Narwią i Biebrzą, prawie do jej źródeł. Ostatnie 8 mil dzielące ją od Niemna i Grodna przebyto łądem, stawiając łodzie na wozach⁴⁹. Nie jest wykluczone, że obok innych powodów wzniesienie pod koniec pierwszej połowy XIV w. (przed 1355 r.) grodu w Nowogrodzie, położonego naprzeciwko ujścia Pisy, miało na celu właśnie kontrolowanie tego szlaku wodnego⁵⁰.

Wróćmy do Kolna. Ze źródeł pisanych wynika, że co najmniej od początku XV w. w Kolnie nad Łabną istniał dwór książęcy, siedziba zarządu okolicznych dóbr książęcych⁵¹. W źródłach pisanych zachowało się kilka wzmianek o pobycie tu księcia Janusza I i jego dworu. Wystawiono wówczas kilka dokumentów: w 1422 r. książę potwierdził zamianę siedlisk w Kolnie i Zambrowie; niedługo potem zatwierdził sprzedaż części gruntów w Sierakowie koło Przasnysza. Kolejne dokumenty nadań wystawiono w 1427 i 1428 roku⁵². Budyńki dworskie w Kolnie,

⁴⁶ O szlaku tym, z odniesieniami źródłowymi por. W. Długokęcki, E. Kowalczyk, *Opis granicy Mazowsza z państwem zakonu krzyżackiego z XIV w.*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 109, 2002, nr 2, s. 8-9, 12; tychże, *Nieznane opisy granicy mazowiecko-krzyżackiej*, cz. I: *Granice komornictwa działdowskiego i nidzickiego*, tamże R. 110, 2003, nr 1, s. 41, 49.

⁴⁷ *Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum*, t. II, wyd. 1, Zakrzewski, Poznań 1893, s. 186, 187, 191.

⁴⁸ *Die Chronik Wigands von Marburg*, wyd. Th. Hirsch, w: *Scriptores Rerum Prussicarum*, t. II, wyd. T. Hirsch, M. Toepfen, E. Strehlke, Leipzig 1863, s. 596.

⁴⁹ *Ibidem*, s. 650.

⁵⁰ *Nowy Kodeks Dyplomatyczny Mazowsza*, cz. 2 *Dokumenty z lat 1249–1355*, wyd. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś, przy współudziale K. Pacuskiego i H. Wajsa, Wrocław 1989, nr 338-339.

⁵¹ M. Wilska (*Książę Janusz Stary*, Warszawa 1986, s. 45) sądzi, że był to dwór myśliwski, z czym, zwłaszcza dla okresu od początku XV w. trudno się zgodzić, albowiem lokacja miasta w Kolnie przemawia za tym, że była to znacząca osada. Dwór był natomiast osobnym członem osadniczym nie związanym prawnie z miastem.

⁵² K. Tymieniecki, *Procesy twórcze formowania się społeczeństwa polskiego w wiekach średnich*, Warszawa 1921, s. 142; zapis z lat 1414–1425 (c. 1456 r.) MK 3, 62v; PPr V, nr 524, 713; por. M. Wilska, *Objazdy księcia Janusza Starszego: struktura władzy i środowisko dworskie na Mazowszu*, w: *Spółczesność Polski średniowiecznej*, t. 2, red. S.K. Kuczyński, Warszawa 1982, s. 170, 178, 187 mapa 2.

zwłaszcza mieszkalne, musiały być zatem duże i wygodne, skoro nie tylko mieściły księcia i towarzyszących mu dworzan, ale także umożliwiały sporządzanie dokumentów przez towarzyszącego księciu kanclerza i pisarzy książęcej kancelarii.

Jak wspomniano, lokowanie miasta w Kolnie rozpoczęło się przed 1422 r., na co wskazuje wymienienie wówczas urzędu wójta oraz fakt wymierzenia działek i gruntów miejskich. W tym samym czasie powstał zapewne kościół parafialny pod wezwaniem św. Katarzyny, choć pierwsza informacja o tutejszej parafii pochodzi dopiero z 1461 r., kiedy to wymieniono plebana Dobieśława⁵³.

Założenie miasta i jego dalszy rozwój było uwarunkowane kilkoma czynnikami. Najważniejszy z nich to istnienie w pobliżu zgrupowania wsi książęcych (Łabna, Borkowo, Janowo, Zabiele, Czerwone, Wykowo, Lachowo i zapewne Kumelsk, Kąty i Mały Płock). Drugim było ustabilizowanie się granicy mazowiecko-krzyżackiej i osłabienie Zakonu po bitwie grunwaldzkiej, który wcześniej, przez około 100 lat, dążył do przejęcia większej części Wysoczyzny Kolneńskiej, sięgającej po Skrodę i Łabnę (*Korczwodę*), wreszcie powstanie nowej sieci drogowej, w tym dróg prowadzących do państwa zakonnego. Po zawarciu pierwszego pokoju toruńskiego (1411), a następnie pokoju mełneńskiego (1420) książę Janusz I zintensyfikował nadania i sprzedaż opuszczonych sto lat wcześniej ziem. Początkowo oparciem dla nowego osadnictwa były dobra książęce. Jednak przybierająca na sile akcja osiedleńcza wymagała stworzenia nowego centrum gospodarczo-administracyjno-sądowego, położonego bliżej powstających wsi. I dlatego powstało książęce Kolno.

⁵³ Acta Episcopalia, nr 5, 118; 9, 23, Archiwum Diecezjalne w Płocku. I w tym wypadku C. Brodzicki (*Ziemia...*, s. 46; tegoż, *Kościoty...*, s. 54-55) lokuje kościół nad Pisą i jego wybudowanie odnosi bez żadnej podstawy źródłowej do ostatniego ćwierćwiecza XIV w., powołując się gołosłownie na informacje przekazane przez ks. T. Żebrowskiego, a erekcję kościoła przypisuje biskupowi płockiemu, Jakubowi z Korzkwi (1386-1425). Sam Żebrowski (op. cit., s. 473-474) pierwszą informację o kościele kolneńskim zna dopiero z 1481 r., co nie przeszkadza mu twierdzić – *per analogiam* do kościoła w Porytem, ufundowanego w 1386 r. przez Pawła z Radzanowa – że „trudno przypuścić, aby książę dłużej zwlekał z zakładaniem osiedli, a w nich kościołów parafialnych w takich ośrodkach posiadających grody, jak w Kolnie... Małym Płocku... Lachowie”. Powołuje się przy tym na Brodzickiego i tu koło się zamyka. W poglądzie tym widoczna jest słaba znajomość dziejów tutejszego osadnictwa i kształtowania się granicy mazowiecko-krzyżackiej oraz mechanizmów osadniczych motywujących zakładanie parafii. W rzeczywistości gród w Małym Płocku przestał funkcjonować w XIII w., a w Lachowie nie było grodu. Łączony bezpodstawnie z tą miejscowością gród w niedalekich Truszkach-Zalesiu pochodzi z doby przedpaństwowej (początek X w.) i przestał istnieć w połowie lub w końcu XI w. Także w *Starym Kolnie* i Kolnie nad Łabną nie było grodu. Zdaniem J. Wiśniewskiego (op. cit., s. 74), parafia powstała przed 1461 r., może około 1425 r.